

порушенням як принципів міжнародного права, так і законодавства сторін. Згідно з нормами, закріпленими у законодавстві держав Четверного союзу, поширення юрисдикції військово-польових судів на цивільне населення допускалось лише на окупованих територіях військового супротивника. Територія України такою вважатись не могла. Проте відповідний крок військового командування союзників був радше вимушеним, викликаним слабкістю адміністративного апарату УНР, його нездатністю забезпечити громадський порядок та захист союзних військ від українського населення. Тому немає підстав оцінювати цей захід як частину загального плану щодо встановлення військової окупації території України. Про це свідчить і послаблення «військово-польового тягаря» української юстиції, досягнуте завдяки рішучим діям Ради Міністрів Української Держави.

1. *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 47–63. – С. 54. 2. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. : сб. док. и материалов : в 3 т., в 4 кн. – К., 1976. – Т. 1, кн. 1. – С. 64–65. 3. ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 5, арк. 57. 4. Там само. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 8, арк. 22. 5. Там само. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 308, арк. 1. 6. Там само. – Арк. 7. 7. *Тимощук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 340. 8. *Пиріг Р. Я.* Зазнач. праця – С. 58. 9. *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року – Ужгород, 1930. – С. 30–31. 10. ЦДАВО України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 791, арк. 31. 11. *Тимощук О. В.* Зазнач. праця. – С. 341. 12. Крах германской оккупации на Украине / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : ОГИЗ, 1936. – С. 52. 13. ЦДАВО України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 308, арк. 228. 14. Там само. – Арк. 25. 15. ЦДАВО України. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 154, арк. 5. 16. Там само. – Спр. 4, арк. 13–13 (зв.). 17. Там само. – Спр. 154, арк. 5. 18. Там само. – Спр. 3, арк. 14. 19. *Тимощук О. В.* Зазнач. праця – С. 342–343. 20. ЦДАВО України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 813, арк. 2–7.

УДК 342.3

А. Ю. ІВАНОВА,
кандидат юридичних наук

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Зроблено спробу застосування висновків та узагальнень концепції перехідної держави до державотворчих процесів доби української революції 1917–1921 рр. порушено питання про можливість застосування до державотворчих процесів 1917–1921 рр. терміна «перехідна держава» та включення їх до «постімперського» контексту.

Ключові слова: держава перехідного періоду, перехідна держава, українська революція 1917–1921 рр., Центральна Рада, Гетьманат П. П. Скоропадського, Директорія, Українська Держава, Українська Народна Республіка.

Иванова А. Ю. Эвристический потенциал концепции государства переходного периода для исследования государствообразующих процессов периода украинской революции 1917–1921 гг.

Предпринята попытка применения выводов и обобщений концепции переходного государства к государствообразующим процессам периода украинской революции 1917–1921 гг. Ставится вопрос о возможности применения к государствообразующим процессам 1917–1921 гг. термина «переходное государство» и вписания их в «постимперский» контекст.

Ключевые слова: государство переходного периода, переходное государство, украинская революция 1917–1921 гг., Центральная Рада, Гетьманат П. П. Скоропадского, Директория, Украинская Держава, Украинская Народная Республика.

Ivanova A. Y. Heuristic potential of transitional state concept for the research in state-making processes of the Ukrainian revolution 1917–1921.

Attempt to apply conclusions and generalizations of the transitional state concept for the researches of the state-making processes of the Ukrainian revolution 1917–1921 is undertaken. The author questions if it's possible to name the state-making process of 1917–1921 the transitional state and to research it in the common «postimperial» context.

Key words: transitional state, state of the transit period, Ukrainian revolution of 1917–1921, Centralna Rada, Hetmanate, P. Skoropadskyi, Directorate of Ukraine, Ukrainian State, Ukrainian People's Republic.

Відхід від методологічного монізму призвів до пошуку нових теоретико-методологічних підходів, які б задовольняли вимогам сучасних дослідників політико-правових реалій.

Особливої критики зазнало те, що об'єктом більшості юридичних досліджень є державно-правові процеси та інститути статичному стані. Як наслідок удосконалення їх здебільшого відбувається «по лінії організаційної перебудови правотворчої та правореалізаційної практик, а не в плані зміни змісту, методів та стиля правової діяльності»¹. Застосування такого «статичного підходу» дозволяє науково реконструювати конкретну державно-правову систему, однак не дає можливості осмислити її повною мірою та усвідомити її місце в загальнотеоретичному контексті.

Водночас важливою метою юридичних досліджень є виявлення головних тенденцій та закономірностей досліджуваних процесів та явищ².

У цьому сенсі концепція держав перехідного періоду, що останнім часом актуалізувалася в російській та вітчизняній юридичній науці, пропонує цінний інструментарій для історико-правових досліджень.

Ідея ця не нова. Вона базується на політологічних концепціях та підходах щодо проблем перехідного суспільства (концепції політичного розвитку, модернізації, транзитологічний, вестернізації тощо). Об'єднує їх спільна проблематика – перехід від одних якісних змін соціальної динаміки та інституціональної системи до інших³, однак кожна пропонує власний вектор або орієнтир такого розвитку.

У радянської юридичній історіографії дослідження проблем перехідних держав мали здебільшого соціалістично-орієнтований напрям, який втілювався в концепцію типу держави, перехідної до соціалістичної.

Головним надбанням сучасної юридичної науки стало визнання багато-варіантності розвитку держав перехідного періоду. Йдеться про те, що можливим вектором розвитку може стати і повернення до попереднього типу держави, а гарантувати позитивне втілення певної орієнтації (вектору) в нову модель держави неможливо⁴.

Варто зауважити, що радянські та пострадянські (В. С. Чиркін, В. М. Якушик та ін.) науковці стверджують про наявність окремого *перехідного типу держави*, можливого як певний міжтиповий стан у різних типологіях. Водночас сучасні науковці розглядають феномен перехідних держав ширше та не намагаються вписати його в конкретну типологію. Тому термін «перехідний тип» використовується ними доволі обережно, надаючи перевагу нейтральнішому – стан, різновид, період. Наприклад, перехідна держава як різновид держави⁵.

В. В. Сорокін зазначає, що в перехідний період відбувається спроба одночасної зміни змісту та форми держави⁶. Отже, логічно припустити, що сутність перехідної держави можна усвідомити лише якщо виявити тенденції та закономірності розвитку цих категорій у конкретно-історичний період.

Вдалим для застосування концепції перехідної держави видається період активного державотворення 1917–1921 рр. Цілісному баченню цих процесів сприяє концепція української революції, обстоювана В. Ф. Солдатенком та вітчизняними сучасними історичними школами загалом. Події поч. ХХ ст. на території України розглядаються як єдиний революційний процес. Від загальноросійського поступу його відрізняє якісний зміст, що підкреслює у меті руху два начала – національно-визвольне і соціально-визвольне⁷.

Зауважимо певні методологічні особливості такого підходу. Так, концепція перехідної держави в юридичних науках починала розроблятися індуктивним методом, коли узагальнення досвіду перехідних держав, часто сучасних авторам концепції, дозволило систематизувати їх за вектором розвитку, а також вивести схему (етапність) їх розвитку.

У використанні концепції держави перехідного періоду для вивчення доби української революції застосовується дедуктивний метод – запропоновані авторами узагальнення накладаються на цілком конкретний історичний матеріал, який передує у часі історичному періоду, на основі вивчення якого автори концепції робили свої висновки. Відповідно, є ризик перетворення узагальненої схеми на конкретну періодизацію, що видається методологічно неправильним. З іншого боку, таке зворотнє звернення вимагає чіткіших критеріїв вирізнення етапів розвитку, які ще має виробити концепція держави перехідного періоду.

Слід враховувати і те, що перехідні процеси, які відбувалися в різні історичні періоди, мають свої особливості. Так, дослідники сучасних перехідних процесів зауважують, що останні «мають цілий ряд характеристик, що суттєво відрізняють їх від аналогічних соціальних зрушень в минулі епохи історії людства»⁸.

Визначимо деякі особливості форми держав, утворених внаслідок сецесії (виходу із складу держави), що спостерігаються на прикладі владних режимів доби української революції.

Усвідомлення бажання та потенцій до самостійного урядування на українських територіях спонукала до оформлення органів національної влади та відмови від керівних органів державного апарату Російської імперії. Отже, у Центральній Раді виникає необхідність не лише реконструкції, а й фактично повної побудови та організації державного апарату, особливо вищих та центральних органів влади. Зокрема, було засновано орган влади із законодавчими повноваженнями – власне Українську Центральну Раду, яка діяла в формі Загальних Зборів та Малої Ради; Генеральний секретаріат (згодом – Рада міністрів) та секретарства (згодом – міністерства) як відповідно вищі та центральні органи виконавчої влади; а також Генеральний суд та Апеляційні суди (Київський, Харківський та Одеський) як вищий та апеляційні органи судової влади.

Очевидно, що процес побудови державного управлінського апарату вимагає неабияких матеріальних, кадрових та часових ресурсів, яких у перехідних держав просто немає. Водночас наступні за Центральною Радою владні режими – Гетьманат П. П. Скоропадського та Директорія, – завдяки, можливо, недосконалім, але наявній базі могли користуватися таким інструментом як реформування існуючої системи вищих та центральних органів влади, що сприяло швидшому оформлення державного апарату відповідних владних режимів.

З іншого боку, не можна не визнати, що в умовах військової боротьби за владу та нестабільності контрольованої території новостворені органи не завжди та не усюди мали фактичні можливості для реалізації своїх владних повноважень. Тому ознака часу – невідповідність проголошених та впроваджених *de jure* інституцій та принципів їх діяльності реальному стану речей, яка, утім, мала здебільшого частковий локальний характер.

Іншою характерною рисою є тимчасовість багатьох з проголошених та впроваджених державних інституцій, а також принципів їх організації та діяльності. Такий стан часто супроводжується проголошенням іншої перспективи розвитку (оформлення системи органів влади загалом, їх структурної побудови, поділу повноважень тощо), ніж фактично існуюча. До речі, така «тимчасовість» для багатьох авторів слугує «виправдовуючим» фактором. Так, наприклад, Г. В. Папакін зазначає, «що ж до монархічних зазіхань, ... то вони не простежувалися ані в основних документах, ані в діяльності гетьмана»⁹. Водночас відомо принаймні два проекти Конституції Української Держави¹⁰ один з яких закріплював республіканський форму правління, а інший – конституційну монархію. Отже те, що П. П. Скоропадським не було закріплено ані монархічний, ані республіканський устрій не означає неможливість реалізації одного з цих векторів у подальшому, а свідчить лише про невизначеність на певний історичний момент форми правління держави, або, ймовірніше, про небажання проковувати протистояння політичних опонентів з цього питання.

Додатковим фактором, який необхідно враховувати, є фактичні дії конкретного уряду, спрямовані на утвердження того чи іншого державного ладу. Так, Гетьман П. П. Скоропадський не визначав чіткого орієнтиру, але фактично концентрував всю повноту влади в своїх руках. Про невідповідність його декларацій фактичним діям зазначає, зокрема, О. М. Мироненко¹¹. Директорія проголосила своїм орієнтиром республіканську форму правління з принципами

поділу влади та парламентаризму, а також тимчасовість власного правління, але на практиці всі владні повноваження поступово зосередилися у С. В. Петлюри. Видається, що реально оцінювати перспективи розвитку та оформлення державності в таких умовах доволі складно, навіть неможливо.

Певні особливості у добу української революції, очевидно в усіх перехідних державах, має реалізація принципу поділу влади, проголошеного та формально закріпленого усіма тогочасними владними режимами, крім радянського.

По-перше наявність чинних налагоджених відпрацьованих механізмів, які хоча й не вписувались в перспективну (впроваджувану) форму держави, однак були традиційними та ustalеними на певних територіях. Так сталося із прокуратурою, яка традиційно входила до системи судової влади та залишилась там після реформ. Це ж стосується інституту оприлюднення законодавчих актів. Наприклад, у добу Центральної Ради автори відповідного законопроекту критикували як неприродну ситуацію, коли оприлюднення законів відносилось до компетенції вищого органу судової влади. Утім, така практика була традиційною для Російської імперії, повернувся до неї у законодавчій діяльності і Гетьман.

Іншою характерною рисою стало поєднання в одних інституціях функцій різних гілок (галузей) влади. Так, і за Гетьманату, і за Директорії уряд – орган виконавчої влади, брав активну участь у законотворчій діяльності. Зокрема, всі закони Української Держави до затвердження Гетьманом проходили стадію розгляду та ухвалення Радою міністрів.

Загалом, відсутність певної універсальної моделі поділу влади, що забезпечила б державі якість демократичної¹², дає підстави стверджувати про можливість та закономірність множинності варіантів такої організації. А для процесу пошуку оптимальної форми конкретної держави з її історією та традиціями державного устрою, етапом розвитку суспільно-політичних відносин, змішування елементів різних моделей державності у різних пропорціях видається невід'ємним явищем.

Така ситуація призводить до діаметрально протилежних оцінок характеру влади та форми держави. Так, наприклад, форму правління держави в період урядування Гетьмана П. Скоропадського називали і монархією з диктаторськими повноваженнями Гетьмана¹³, і маріократією, підконтрольною і фактично підпорядкованою німецько-австрійському командуванню¹⁴, і формою, перехідною до президентської республіки¹⁵. Відзначають автори також складність і суперечливість цієї форми державності – водночас і авторитарна, і доволі ліберальна форма правління, обмежена як рамками закону, так і часом – до скликання Українського сейму. Республіканські інституції перемижувались тут з ознаками монархічної форми правління¹⁶.

Загалом є підстави висновувати про змішаність форми правління української держави за усіх владних режимів, що вирізняється характерною для перехідних держав нестабільністю та незавершеністю.

Цілком очевидно, що усі названі фактори применшують достовірність оцінок щодо віднесення будь-якого з досліджуваних владних режимів до пев-

ної форми державності та загалом зменшують актуальність таких теоретических форм.

Більш того, якщо визнати обрання оптимальних змісту і форми держави одним з ключових завдань держави перехідного періоду, то стає очевидним, що перманентна динамічна зміна співвідношення елементів змішаної форми держави є цілком нормальним та закономірним явищем для перехідної держави.

Зауважимо, що В. Є Чиркін поруч із формою та змістом вважав необхідним виявити характер влади перехідної держави. Його висновки на цій ниві, хоча й потребують певного термінологічного осучаснення, виглядають на диво актуальними для мети нашої розвідки¹⁷.

Так, за доби Центральної Ради влада здійснювалась національно орієнтованим середнім класом (іменованим в радянські часи національною буржуазією), авангардом якого виступала місцева інтелігенція.

Головними принципами організації такої влади вчений визначає поділ влади та парламентаризм. Важливе значення надається виборам та представницьким органам влади, що обираються населенням в умовах боротьби партій. Вбачається, що період Центральної Ради дослідники часто оцінюють аналогічним чином. Серед методів здійснення державної влади таких режимів переважають ліберальні, популярним є широке використання проголошених демократичних прав та свобод.

Інша форма та методи реалізації державної влади притаманні буржуазно-поміщицькій владі – саме така оцінка характеру влади Гетьмана відображена в Юридичній енциклопедії¹⁸. Влада реалізується неоднорідною групою, яка об'єднує представників різних інтересів – великих землевласників та середнього класу.

Характерним для цього режиму є високий ступінь персоніфікації влади. Це зумовлено рядом чинників: внутрішньо-владною боротьбою та відповідного прагнення до арбітражу зверху, потребою сильної влади, а можливо, ілюзією політичної відповідальності, що знову ж цілком доречно, коли йдеться про Гетьманат П. П. Скоропадського. Іншою рисою такої влади є слабкість демократичних інститутів, парламентаризму, місцевого самоврядування, що лише згадуються в законах. Характерними є авторитарні методи управління, сильна виконавча влада, очолювана беззмінним лідером. Головою таких державних утворень часто є військовий диктатор. Українську державу очолив колишній царський генерал П. П. Скоропадський, який поєднував функції Глави держави та Верховного воєводи української армії та флоту. Часто за такої влади фактично функціонує система військового управління, але при зовнішньому збереженні республіканської форми. І хоча система вважається тимчасовою, практика свідчить про традиційно тривале збереження такого ладу.

Наведені паралелі дають додаткову аргументацію на користь наявності певної залежності механізму та методів здійснення державної влади від її характеру та класів, які цю владу реалізують. Зазначимо про актуальність таких висновків для конкретного історичного періоду, що не обов'язково означає можливість їх поширення на ранішні часи.

Прихильники концепції перехідних держав пропонували власні орієнтовні схеми розвитку держави, в умовах різкого розриву з існуючим раніше ме-

ханізмом здійснення влади і старими нормами конституційного права, тобто з ранішніми принципами легітимності. На жаль, обмеженість обсягу даної статті змушує залишити ці дуже цікаві питання для окремого розгляду.

Варто підкреслити, що дослідниками проблем перехідності легальність та легітимність не визначаються обов'язковими ознаками влади перехідної держави, особливо на перших її етапах. І хоча вони можуть різною мірою проявлятися в державоворчій та правотворчій діяльності, однак лише їх однозначна реалізація є обов'язковою передумовою завершення перехідного періоду. Більш того, деякі автори поруч із нестабільністю, динамізмом та фрагментарністю існуючої влади відносять її «нелегітимність або псевдолегітимність» до основних ознак змісту перехідної держави¹⁹.

Це особливо актуально у світлі відсутності єдиних підходів до оцінки легальності та легітимності національних урядів доби української революції. Так, на сьогодні в історико-правовій науці зустрічаються діаметрально протилежні оцінки, хоча здебільшого науковці намагаються оминати однозначності. Утім, широта проблематики також не дозволяє звернутися до неї в межах цієї статті.

Актуальним є питання про правонаступність влади. Якщо не завжди можна стверджувати про легальність механізму передавання влади, то на законодавчому рівні кожний владний режим фактично визнавав себе правонаступником попереднього та окреслював обсяг прийнятих прав та обов'язків. Це можна віднести до одного з інструментів легалізації та спроби легітимації отриманої влади. Центральною Радою це було оформлено законом «про правонаступництво» від 25.11.1917 р., згідно з яким залишалися чинними всі законодавчі акти, чинні на території УНР до 27 жовтня 1917 р. та не змінені Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, а також усі державні уряди і установи, які функціонували на території УНР до жовтневих подій в Петрограді.

Іншим доказом на користь наступності урядів є те, що у своїй діяльності нові владні режими базувалися на здобутках своїх попередників. Залишалися базові державні інституції, хоча згодом піддавалися реформуванню, законодавство попередніх режимів частково визнавалось, частково змінювалось та скасовувалось, але не відкидалось загалом. Отже, наступні уряди визнавали легальність та/або легітимність своїх попередників. Як не дивно, це до певної міри стосується і радянської влади.

Водночас не завжди закономірним є отожднення досягнень, які відбулися в період діяльності певного уряду, лише з цим урядом. Часто вони є результатом, можливо і опосередкованим, тривалої роботи його попередників. Так, міжнародне визнання української республіки стало наслідком тривалої роботи всіх національних владних режимів, але часто пов'язується лише з режимом Директорії.

Таким чином застосування концепції держави перехідного періоду та відповідного підходу дозволяє дещо змінити ракурс поглядів і оцінок державності доби української революції 1917–1921 рр., які популярні сьогодні у науковій літературі.

По-перше, знімається необхідність визначення певної однозначної форми держави в добу української революції 1917–1921 рр., через визнання існуван-

ня змішаної форми, якій притаманні елементи декількох. При чому для перехідної держави характерним визначаються співіснування, переплетіння, боротьба елементів, притаманних обом суспільним системам, одна з яких рушиться, але не порушена повністю, а інша формується, але також позбавлена цілісності²⁰. Водночас погодимось, що «феномен переходу від однієї системи до іншої ... отримує парадоксальний характер: перехід від однієї якості до іншої здійснюється через певну «перехідну якість»²¹.

Очевидно, така якість забезпечується можливістю втручання окрім елементів двох систем, що борються, ще й елементів інших систем. Зокрема, яскравим прикладом є шлях держави від авторитарної через анархію та тоталітаризм до демократії.

Застосування концепції дозволяє включити українські державотворчі процеси в єдиний світовий контекст та поглянути на них з більш високого рівня узагальнення. Також це дає можливість виокремити єдиний «постімперський» контекст. Адже на хвилі революційних подій в Росії на різних територіях колишньої імперії відбувалися аналогічні процеси перехідного характеру та з'явилися аналогічні режими або державні утворення, які сьогодні можна спробувати аналізувати в єдиному контексті концепції перехідної держави.

Так, на молдовських територіях діяв національний представницький орган Сфатул Церій (*Sfatul Țării*), яким 15 грудня 1917 р. було проголошено автономну в складі Російської держави, а 24 січня 1918 р. – суверенну Молдовську Демократичну республіку. На прибалтійських землях Народною Радою Латвії (*Tautas padome*) 18 листопада 1918 р. проголошено незалежну та демократичну Латвійську Республіку. В Естонії про утворення незалежної демократичної республіки проголошено 24 лютого 1918 р. Тимчасовою Земською Радою Естляндської губернії (*Eestimaa Kubermangu Ajutine Maandükogu, Maapäev*). Незалежність Литви проголосила Литовська Таріба (*Lietuvos Taryba, Pada Limbu*). Аналогічні процеси відбувалися і на території Білорусі, і в Закавказькому, і в Середньоазійському регіонах.

Характерно, що незалежність новоутворених держав здебільшого проголошували прихильники республіканської форми правління та ліберальних підходів, однак майже скрізь така форма в конкретно-історичних умовах виявилась нежиттєздатною. Видається, що тут теж можна спостерігати прояв певних закономірностей розвитку перехідної державності.

Головна цінність концепції держави перехідного періоду (перехідної держави) для історико-правових досліджень в тому, що відкривається погляд на владні режими, проголошені 1917 – 1921 рр., не як на декілька окремих «напівлегальних» та «напівлегітимних» утворень державного характеру, а як на цілісний єдиний державотворчий процес на різних його етапах, включаючи революційні та контрреволюційні періоди, та відповідні їм різні етапи тривалого процесу становлення національної державності.

Отже, саме концепція держави перехідного періоду дає підстави поставити питання про можливість розгляду історико-правової реальності, що склалася на Наддніпрянських українських етнічних землях як *єдиної держави перехідного періоду* в рамках якої функціонували різні за своїми підходами владні режими.

Звичайно використання такого підходу ставить багато питань – момент виникнення перехідної держави, мінімальні ознаки такої держави, поняття та класифікація перехідних станів політичних режимів, їх часові межі і структура, особливості. Не всі вони достатньо розроблені на теоретичному рівні в рамках концепції перехідної держави, з чим погоджуються і самі дослідники²². Однак практика свідчить про ефективність конкретно-історичних підходів та індуктивних методів, а отже пошук відповідей на поставлені питання може вестися і в рамках суто історико-правових досліджень.

1. *Сорокин В. В.* Общее учение о государстве и права переходного периода: монография. – М., 2010. – С. 11. 2. *Сырых В. М.* Проблемы теории государства и права. – М., 2008. – 528 с. 3. *Дегтярев А.* Основы политической теории. – М., 1998. – 239 с. 4. *Сорокин В. В.* Указ. соч. – С. 30. 5. *Сорокин В. В., Арзамаскин Н. Н., Прокофьева О. В.* Указ. сочинения. 6. *Сорокин В. В.* Указ. соч. – С. 23. 7. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С. 4. 8. *Прокофьева О. В.* Проблемы переходного государства :Теоретический анализ : Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Казань, 2005. – 26 с. 9. *Папакін Г. В.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 63. 10. *Миرونенко О. М.* Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. – К., 2002. – 258 с. 11. Історико-політичні уроки української державності. – К., 1998. – С. 59. 12. *Шановал В. М.* Принцип розподілу влад (поділу влади) у суспільно-політичному і державному житті України: реалія чи ідеологема? // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: Матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.). – К., 2011. – С. 46. 13. Гетьманська держава 1918 р. // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 586. 14. Історико-політичні уроки української державності. – К., 1998. – С. 54. 15. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб.: У 2 ч. – Одеса, 1998. – Ч. 2. – С. 31; *Єфремова Н. В., Тицик Б. Й., Марчук В. Т.* Суд і судочинство в Українській Народній Республіці, Українській державі, Західноукраїнській Народній Республіці (1917–1920 рр.): Монографія. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 36. 16. *Рум'янцева В.* До проблеми легітимності Української держави гетьмана П. Скоропадського // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2. – С. 79–87; *Грозовський І. М., Єгоров А. М.* Проблемні аспекти легітимності української держави гетьмана П. Скоропадського // Держава та регіони. Серія: Право. – 2009. – № 1. – С. 5–9. 17. *Чиркин В. Е.* Государственная власть в развивающихся странах. – М., 1990. – 237 с. 18. Гетьманська держава 1918 р. // Юридична енциклопедія / под. ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 1. – К., 1998. – С. 586. 19. *Прокофьева О. В.* Проблемы переходного государства :Теоретический анализ : Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Казань, 2005. – 26 с.; *Арзамаскин Н. Н.* Теоретико-методологические основания возникновения, становления и развития формы российского государства: Автореф. дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – М., 2008. – С. 8. 20. *Дерябина Е. С.* Особенности отечественного государства и права переходного типа в интерпретации теории систем // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – Вып. 4 (18). – 2012. – С. 24. 21. Там же. 22. *Огородников В. В.* Переходные состояния политического режима в теории государства: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Омск, 2005. – 27 с.